

УДК 364.1

DOI: 10.30857/2413-0117.2018.5.7

Марина І. Тимофєєва

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна
СОЦІАЛЬНІ ПРОЕКТИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Статтю присвячено питанням розробки соціальних проектів для задоволення потреб громадян або розв'язання конкретних соціальних проблем шляхом зміни соціальної ситуації. Причиною для розробки соціальних проектів здебільшого виступають такі проблеми, що мають суперечливі різного напрямку тенденції розвитку або потребують адекватного вирішення. При цьому особливість соціальних проектів виражається в тому, що головним експертом при їх оцінюванні виступає не держава або замовник проекту, а суспільство. У сучасних умовах важливим є побудова міцної соціальної держави, чого неможливо досягти лише зусиллями держави, проте об'єднання та чітка координація зусиль спільноти та держави сприятимуть бажаному ефекту. Зазначається, що на сьогодні подібні об'єднання вже набули великої значущості, а також наголошується, що за такого об'єднання потрібно чітко розмежовувати ролі кожної із сторін. В Україні створено відповідну інформаційну платформу, яка оптимізує процес відбору найкращих проектів та доступу до отриманих результатів після їх апробації. Соціальні проекти мають велике розмаїття форм їх проведення, напрямів, джерел фінансування та строків виконання. Важливим питанням залишається також доцільність того чи іншого проекту. Основними критеріями визначення доцільності впровадження соціального проекту запропоновано такі: відповідність проектних пропозицій основним напрямкам розвитку та стратегічному плану розвитку держави загалом; визначення значущості отриманих результатів за проектом для держави; визначення можливості адаптування соціального проекту для більшості регіонів країни; ефективність соціального проекту. У системі соціального захисту соціальні проекти займають значне місце, оскільки суспільство вже давно не чекає допомоги від держави, а самостійно за допомогою розробки соціальних проектів та програм залучають інвесторів до вирішення певного кола питань.

Ключові слова: соціальний проект; соціальне проектування; соціальне партнерство; соціальний захист.

Марина И. Тимофеева

Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеця, Украина
СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОЕКТЫ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

Статья посвящена вопросам разработки социальных проектов для удовлетворения потребностей граждан или решения определенных социальных проблем путем изменения социальной ситуации. Причиной разработки социальных проектов являются прежде всего проблемы, которые имеют противоречивые разновекторные тенденции развития или требуют адекватного решения. При этом своеобразие социальных проектов выражается в том, что главным экспертом при их оценивании выступает не государство или заказчик проекта, а общество. В современных условиях важным является построение сильного социального государства, чего невозможно добиться только усилиями государства, в то время как объединение и четкая координация усилий сообщества и государства будут способствовать достижению желаемого эффекта. Отмечается, что в настоящее время подобные объединения уже стали значимыми, а также подчеркивается, что при таком объединении нужно четко разграничивать роли каждой из сторон. В Украине создано соответствующую информационную платформу, которая оптимизирует процесс отбора лучших проектов и доступа к полученным результатам после их апробации. Социальные

проекты имеют большое разнообразие форм их проведения, направлений, источников финансирования и сроков выполнения. Важным остается вопрос целесообразности того или иного проекта. Основными критериями определения целесообразности внедрения социального проекта предложены следующие: соответствие проектных предложений основным направлениям развития и стратегическому плану развития государства в целом; определение значимости полученных результатов по проекту для государства; определение возможности адаптации социального проекта для большинства регионов страны; эффективность социального проекта. В системе социальной защиты социальные проекты занимают значительное место, поскольку общество больше не ждет помощи от государства, а самостоятельно посредством разработки социальных проектов и программ привлекают инвесторов к решению определенного круга вопросов.

Ключевые слова: социальный проект; социальное проектирование, социальное партнерство, социальная защита.

Maryna I. Timofieieva
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine
SOCIAL PROJECTS IN THE SOCIAL PROTECTION
OF THE POPULATION FRAMEWORK

The paper discusses the issues of social projects development to meet the citizens' needs or to resolve certain social problems by changing the social situation. The reason for designing social projects is responding to the challenges with conflicting, multi-vector development trends or those to be adequately addressed. Social projects demonstrate their specifics. In this context, the principal expert in their assessment is not the government or the project contractor but the society. In modern realia, it is critical to build a strong social state which can not be achieved through the government's policies alone, however the combined efforts and close cooperation between the community and the state contributes to the desired effect. Evidence revealed that such partnerships have gained great significance, although it is argued that there is a need to clearly demarcate the roles of each of the parties. An appropriate information platform was created in Ukraine that optimizes the process of selecting the best projects and accessing the results after their testing. Social projects have a large variety of forms, dimensions, sources of funding and terms of execution. The issue of project feasibility remains paramount. The key criteria to evaluate the social project implementation expediency are the following: harmonization of project proposals, business goals and the overall government strategic development plan; identifying the significance of the project results for the government; specification of the social project capability to adapt for most regions of the country; social project effectiveness. Social projects have become an essential element within the social protection framework, since modern society have no more expectations as to the government assistance, but ultimately seek to search for their own tools to resolve social issues through developing social projects and programs, attracting investment, etc.

Keywords: social project; social design; social partnership, social protection.

Постановка проблеми. Під час дослідження соціальної сфери розгляду її складових, системи соціального захисту її принципів, форм та іншого, особливу увагу привернули на себе соціальні проекти, які на сьогодні мають великі масштаби ефективного впровадження в суспільство, значного фінансування з різноманітних джерел. Соціальні проекти – це безпосередньо ініціатива окремих осіб, або колективу, що до вивчення та розроблення пропозицій з вирішення соціальної проблеми яка вже існує.

Не достатнє обґрунтування важливості соціальних проектів в системі соціального захисту призводить до подальшого не впровадження ефективних проектів та програм по всій

території України. Тому автором вважається за необхідне розкрити сутність соціальних проектів та визначити їх місце в системі соціального захисту.

Аналіз останніх публікацій по проблеми. Дослідженням соціальних проектів займаються різного спрямування науковці наприклад філософи такі як Г. Лейбніц та І. Кант, які означали важливість соціальної гармонії, соціальної динаміки, соціального очікування та соціальної проекції, сучасні науковці досліджують різні напрямки соціального проектування з боку управління, фінансування тощо, вагомий внесок в дослідження даного питання внесли такі учені, як С. Бушуєва, В. Воропаєва, У. Дункана, В. Курбатова, В. Лукова, Л. Оленгівську, С. Копилова.

Незважаючи на значний внесок науковців, у динамічних умовах сьогодення, коли відбувається формування нових тенденцій розвитку світової економічної системи та перехід від моделі «держави загального добробуту» до нової державної соціальної політики, ставить перед собою значну кількість питань таких як залучання суспільства до вирішення соціальних проблем, фінансування соціальної сфери з альтернативних джерел тощо.

Мета дослідження. Обґрунтувати термін соціальний проект, розглянути його основні складові та виділити основні його типи. Визначити важливість соціальних проектів в системі соціального захисту населення держави.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Соціальний захист, що надається державою у його загальному розумінні трактується – як політика держави яка направлена на досягнення поставленої мети, а також акумулювання матеріальної бази, насамперед державної, а також і суспільної. Саме визначені напрямки соціальної політики та чітко сформовані дії забезпечують особам, соціальним групам, верствам населення країни комплексне, всебічне розв'язання виникаючих проблем, які з'являються як результат впливу соціальних ризиків, які можуть вплинути на можливість реалізації конституційних прав та гарантій [4, с. 37].

Сьогодні суспільство приймає активну участь у вирішення соціальних проблем за рахунок розробки обґрунтованих соціальних проектів та програм які приймають участь у конкурсах на здобуття фінансування від різноманітних організацій.

Автор вважає за необхідне першочергово розібратися, що ж собою являє соціальний проект. Соціальний проект – це розроблений, ініціативною групою авторів, проект нововведення соціального характеру, з метою створення, модернізації або підтримки в середовищі, що змінюється, матеріальної або духовної цінності. Створене нововведення мусить мати просторово-часові кордони, та можливість прорахування впливу на людей [2].

Соціальне проектування – це розроблення особою, групою осіб або організацією дій, які спрямованні на досягнення соціально важливих цілей, які направленні на конкретне локальне місце, чітко окресленим часом з визначеними ресурсами на вирішення існуючої проблеми [2].

Соціальний проект – це сукупність комплексних дій, спрямованих на вирішення конкретної соціальної ситуації, проблеми, за умови обмеженості в часі та ресурсах [4].

Соціальне проектування – це сконструйоване ініціатором проекту соціальне нововведення, основною метою якого є створення, підтримка або удосконалення в середовищі яке змінюються важливих цінностей [5].

Узагальнюючи наведенні визначення можна стверджувати, що загалом під соціальним проектуванням розуміють дії конкретних осіб, груп осіб чи організацій, що спрямованні на вирішення соціальних проблем, подальшою підтримкою з метою поліпшення соціальної ситуації в суспільстві.

Проекти перш за все дають можливість провести апробацію ідеї, пошуку та акумуляції відповідних ресурсів. Проект соціальної направленості інколи розуміють як інтегровану систему, що складається із:

- цілей, які сформованих в рамках даного проекту;
- для досягнення поставлених цілей соціальні установи, об'єкти, системи соціального захисту;
- ґрунтовно розроблені та затвердженні встановленому порядку документи, а саме: програми, плани, кошториси тощо;
- розрахованих матеріальних ресурсів – матеріальних, фінансових, трудових, часових;
- комплексу управлінських рішень, заходів з досягнення цілей [5].

Соціальне проектування являється прогресивним явищем, оскільки подібна організація роботи має конкретні переваги. Перш за все вона забезпечує концентрацію всіх зусиль над вирішенням конкретного питання, що стосується певного кола осіб або окремої категорії людей. Соціальне проектування спрямовує свою діяльність локально в чітко зазначених часових та географічних межах, з застосуванням певних методів втручання відповідно до цільової групи, а найважливіше орієнтоване на результати, які можна об'єктивно виміряти.

Під час реалізації будь-яких соціальних проектів можна виділи наступні проблеми:

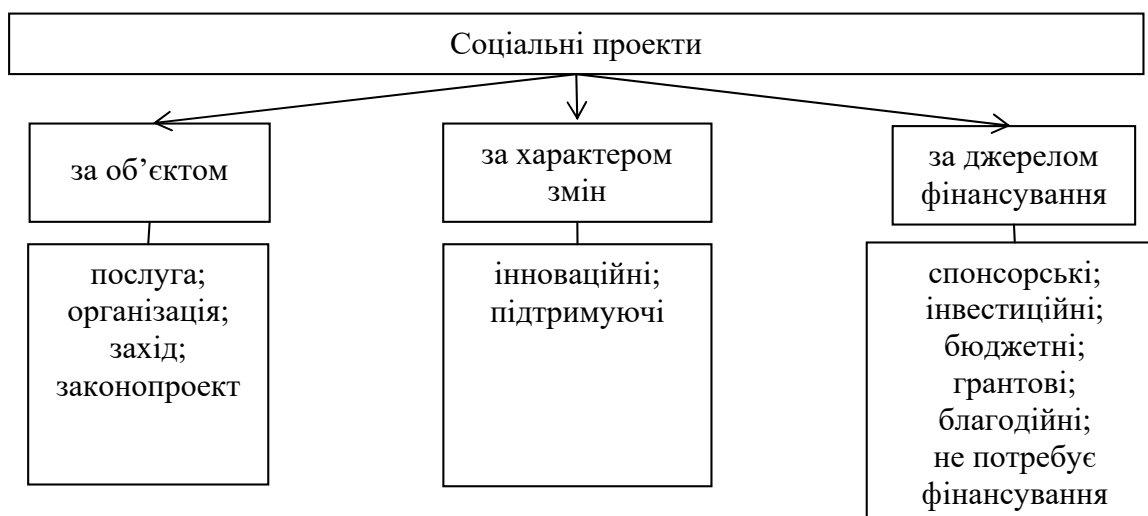
- відсутність фахової освіти соціальних працівників відображається на неефективному використанні існуючих теоретичних наукових доробків та технологій під час розробки соціальних проектів. Саме відсутність відповідної освіти в Україні на протязі тривалого періоду часу не дає змоги більш якісно розробляти соціальні проекти на відміну від західних шкіл. На даний момент соціальна освіта, в нашій державі, переживає період становлення та розвитку, тому не завжди готова запропонувати практикам потрібні рекомендації.

- як наслідок відсутність, на протязі тривалого часу, в системі освіти підготовки фахівців соціального напрямку – практичні знання, вміння та навички значно випереджають теоретичні надбання науковців – з кожним роком в Україні реалізується все більше соціальних проектів, а ґрунтовних наукових праць вітчизняних авторів з цієї тематики не має в достатній кількості, тому гостро постала проблема у наявності високо кваліфікованих спеціалістів з даного питання.

- існуючий досвід України ґрунтується на надбанні ще радянських часів, що не завжди може стати в пригоді, коли йдеться про подолання негативних наслідків поширення нових для країни явищ, зокрема, безробіття, бродяжництва, дитячої безпритульності, внутрішніх вимушених переселенців та ін. (Оскільки деякі з цих проблем не мали місця в радянські часи, деякі були поширені значно менше. З набуттям Україною незалежності було перейнято минулий досвід, який не відповідає сучасним принципам в роботі соціальної сфери) [3].

В результаті дослідження особливостей соціальних проектів, автором пропонується розподілити існуючі соціальних проектів за наступними типами (рис. 1).

Соціальні проекти класифікують за об'єктом виділяють наступні характеристики: Послуга, яку розуміють як результат діяльності направлений на задоволення окремих потреб людей. Враховуючи специфіку соціальних проектів в більшості випадків це буде соціальна послуга. Під соціальною послугою розуміють комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних та інших заходів, які спрямовуються на окремі соціальні групи чи індивіди, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують втручання зі сторони, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [3].

Джерело: узагальнено автором.

Рис. 1. Розподіл соціальних проектів та типами.

Слід зауважити, що соціальна сфера має доволі специфічну систему управління. На самперед, кінцевий споживач послуги завжди присутній при її наданні, внаслідок чого виникає доволі тісна взаємодія споживача та надавача послуги; продукти які представляються в сфері послуг носять біль індивідуальний характер на відміну від речей у сфері виробництва; порівнюючи промислову а соціально сфери можна з впевненістю стверджувати, що соціальна сфера більш трудомістка [4].

Виокремлюють організацію, як об'єкт в проектуванні. Організацією прийнято розглядати: як об'єкт – не природне об'єднання осіб для досягнення поставленої мети; процес чітко скоординовані взаємні дії, з метою створення чи вдосконалення взаємозв'язку між різними частинами цілого; як вплив впорядкування або налагодження дій певного об'єкту.

Всі форми організації в своїй основі передбачають хоча б одну людину і обов'язково наявність мети. Вони спрямовані на задоволення потреб як окремого індивіда так і суспільства в цілому, а також створення продукту у будь-якій формі.

Підготовка до заходу, може проводитися із застосуванням певних підходів, які притаманні для соціального проектування. Як правило, це відноситься до заходів які направленні на велику масу осіб.

Особливу увагу, в процесі соціального проектування, звертають на себе законопроекти та нормативно-правові документи. Як правило, не кожен законопроект в подальшому має відображення в соціальному проекті. Очевидним фактом є те, що окрім законодавчо закріпленої правової технології, законопроект повинен бути направлений на зміну соціального становища чи провадження нових технологій роботи, що в подальшому надасть позитивні зміни суспільству в цілому [4]. У якості прикладу законопроектів, які в подальшому переросли в соціальне проектування можна відзначити «Діти України», Положення «Про прийомну сім'ю», «соціальне таксі», «соціальна няня» тощо.

Наступним не менш важливим критерієм виступає характер змін які можна поділити на інноваційні або підтримуючі.

Соціальні проекти мають в собі інноваційну складову оскільки направленні на вирішення проблем не ординарним шляхом. Але ініціативні соціальні проекти виділяють у зв'язку із специфікою їх призначення та впровадження принципово нових технологій, розробок. Не так давно, ініціативними соціальними проектами були проекти пов'язані з

забезпеченням людей з особливими потребами соціальним транспортом чи створення дитячих будинків сімейного типу, в розрізі проведення експериментальної апробації значного успіху набув соціальний проект щодо створення центру з реабілітації дітей з інвалідністю та людей з інвалідністю, значних обертів набирає проект за підтримки Німецької компанії «Вільний простір» в основі якого лежить основна мета навчити осіб вільно користуватися засобами технічного зв'язку, комп'ютерами, Інтернетом тощо. Сьогодні на території України проваджуються різноманітні соціальні проекти за різними напрямками, які підтримуються закордонними організаціями, корпораціями їх впровадження на території України мають значний вплив на поліпшення соціальної сфери в цілому.

Соціальні проекти, які мають підтримуючий характер, також їх називають реанімаційними або реставраційними проектами, мають за мету підтримувати раніше отримані здобутки. Яскравими прикладами подібних соціальних проектів підтримуючого характеру можна назвати такі, які направлені на боротьбу з питанням залежності від наркотичного та алкогольного сп'яніння, зменшення кількості безпритульних осіб, інфікованих осіб тощо.

Наступним дуже важливим критерієм є визначення напрямку діяльності соціального проекту. В результаті проведеного аналізу можна зробити висновок, що соціальні проекти направляються на не захищені або соціально вразливі соціальні групи людей, такі як:

- сім'я, дитинство та молодь;
- люди з особливими потребами;
- люди похилого віку;
- люди які не мають постійного місця проживання;
- охорона здоров'я та спорт;
- культура;
- соціальні перетворення та соціальний захист;
- благодійність;
- творчість та реалізація.

Всі вище перераховані категорії потребують різноманітного роду підтримку, допомогу на що і направляються соціальні проекти. Дуже важко розробити якісний соціальний проект оскільки проблеми даних категорій мало висвітлені у наукових доробках або розглянута лише якась вузька проблематика. Тому перед тим як починати розробляти соціальний проект потрібно більш ґрунтовно вивчити проблематику з теоретичного боку і ці питання все більш частіше привертають увагу науковців різних спрямувань.

При проведенні класифікації соціальних проектів не слід забувати про фінансування. Дане питання особливо важливе для України в сучасності, пошук різних джерел фінансування соціальних проектів набирає масштабних обертів. Існують різні джерела фінансування соціальних проектів таких, як:

Спонсорський тип. При фінансуванні таким способом соціальний проект повинен бути відомий в певному колі оскільки лише такий проект може отримати спонсорське фінансування, мати позитивний імідж, викликати зацікавленість суспільства в наслідок чого буде сформовано позитивне ставлення до спонсора.

Інвестиційний тип. Інвестиція – це різновид вкладу який має на меті в майбутньому отримати прибуток. Тому соціальний проект повинен мати чітко сформовану мету, що допоможе інвесторові розуміти важливість даного проекту яка в майбутньому надасть можливість отримати вигоду. Інвестиції можуть приймати різні форми: матеріальні, грошові, майнові, будівлі тощо.

Кредитний тип. Обираючи подібний тип фінансування, але доволі специфічний отримання коштів на проект можливий лише при умові представлення гарантій кредитній установі.

Бюджетний тип. Зважаючи на те, що соціальний проект має вагомe значення для держави то його фінансування може здійснюватися з державних, обласних, місцевих бюджетів. Подібне фінансування чітко регламентується законодавчими документами, що в свою чергу негативно впливає на впровадження інноваційних проектів.

Грантовий тип. Грантове фінансування передбачає можливість фінансування з різних джерел державних, приватних організацій, міжнародних організацій. Подібне фінансування передбачає чіткість поставленої мети розробка плану дій, звітування за кожним етапом виконаних робіт перед гарантодавцем. В завершені роботи виконавці повинні надати результати розробок з поставленої мети та відзвітувати про цільове використання виділених коштів за грантом.

Благодійний тип. Такий тип фінансування ще називають меценатством. Подібне фінансування не ставить конкретної мети не потребує звітування, подібне надання фінансування та матеріальне забезпечення виділяється з метою реалізації проекту, в результаті впровадження будуть досягнуті соціальні зміни.

Наявність чіткого розподілу проектів за типами допоможуть у майбутньому більш ефективно організувати управління проектом та досягнення кращих результатів. Кожний проект можна проаналізувати за певними критеріями: об'єкт проєктованих змін; характер змін; напрямок діяльності; особливості фінансування; масштаб фінансування; термін реалізації; територія. Повний опис будь-якого соціального проекту передбачає його аналіз за кожним з даних критеріїв.

Подібний розподіл за типами соціальних проектів допоможе керівнику соціального проекту більш точно скоординувати роботу, стракувати власні знання в соціального проектування, виділити нові напрямки для діяльності, можливі джерела для отримання фінансування, розширення власних границь діяльності. В свою чергу, підвищення рівня реалізації соціальних проектів сприятиме покращенню становища представників цільової групи та підвищуватиме рівень розвитку соціальної роботи в Україні. Що в свою чергу позитивно вплине на систему соціального захисту в цілому.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В результаті аналізу було зазначено, що соціальні проекти мають певну мету яка повинна співпадати з загальною стратегією розвитку держави. Основними складовими соціальних проектів є: цільова група, стиль управління, імідж, проектна команда, але більш важливим є ідея.

Автором було розподілено соціальні проекти за типами, що в поданому допоможе керівникам соціальних програм більш чітко структурувати основні елементи та більш ефективно досягати поставлених завдань.

Особливим питанням залишається вплив впровадження соціальних проектів на систему соціального захисту. Для того що оцінили значимість соціальних проектів їх ефективність потрібно проаналізувати отримані показники. В першу чергу провести характеристику оцінки доцільності запровадження даного проекту, що допоможе підтвердити конкретні результати отримані в ході апробації; визначення соціальної та соціально-економічної ефективності соціального проекту, дозволить зробити висновок про доцільність інвестування в конкретний проект з метою здійснення певних соціальних змін які мають ринкову цінність у вигляді суспільних благ. В результаті таких оцінок можна зробити висновок про вплив на систему соціального захисту в цілому.

Подальшого наукового дослідження потребує визначення місця соціальних проектів в системі соціального захисту та їх вплив цілому.

References

Література

1. Bondar, N.M. (2012). Otsiniuvannia sotsialnoi efektyvnosti proektiv derzhavno-pryvatnoho partnerstva [Evaluating the Social Efficiency of Public-Private Partnership Projects]. Upravlinnia proektamy, systemnyi analiz i lohistyka [Project Management, System Analysis and Logistics], Kyiv: NTU, Vol. 10, P. 374–379 [in Ukrainian].
1. Бондар Н. М. Оцінювання соціальної ефективності проєктів державно-приватного партнерства / Н. М. Бондар // Управління проєктами, системний аналіз і логістика. – К.: НТУ. – 2012. – Вип. 10. – С. 374–379.
2. Busel, V.T. (eds.) (2007). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: Perun. 1736 p. [in Ukrainian].
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2007. – 1736 с.
3. Pro sotsialni posluhy: Zakon Ukrainy [On Social Services: The Law of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15> [in Ukrainian].
3. Про соціальні послуги: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.
4. Lukov, V.A. (2003). Sotsialnoe proektirovanie: ucheb. posobie [Social engineering: Textbook]. 4th ed., rev. Moscow: Publishing house of the Moscow Humanities and Social Academy Flinta. 240 p. [in Russian].
4. Луков В. А. Соціальне проєктирование: учеб. пособие / В. А. Луков. – 4-е изд., испр. – М.: Изд-во Моск. гуманит.-социальн. академии Флинта, 2003. – 240 с.
5. Markov, S.V. (2010). Sotsialnyi efekt investytsii [Social Impact of Investments]. Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky [Bulletin of the Zaporizhzhya National University. Series: Economic Sciences], No. 1 (5), P. 32–37 [in Ukrainian].
5. Марков С. В. Соціальний ефект інвестицій / С. В. Марков // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Економічні науки. – 2010. – № 1 (5). – С. 32–37.
6. Partnerskieotnosheniia. Poisk sredstv. Razrabotka proekta. Upravlenie proektom [Partnerships. Search funds. Project development. Project management]. Agentstvo regionalnogo rozvitku "Donbas", 2002. 98 p. [in Russian].
6. Партнерские отношения. Поиск средств. Разработка проекта. Управление проектом. – Агентство регионального развития "Донбас", 2002. – 98 с.
7. Putivnyk dlia NPO [Guide for NGOs]. Kyiv: Miska hromadska orhanizatsiia Laboratoriia maloho biznesu, 2004.
7. Путівник для НПО / Міська громадська організація Лабораторія малого бізнесу. – К., 2004.
8. Zvierieva, I., Laktionova, H. (eds.) (2001). Sotsialna polityka ta menedzhment u sotsialnii roboti [Social policy and management in social work]. Kyiv: Naukovyi svit. 52 p. [in Ukrainian].
8. Соціальна політика та менеджмент у соціальній роботі / під заг. ред. І. Зверевої, Г. Лактіонової. – К.: Науковий світ, 2001. – 52 с.
9. Tulenkov, M.V. (2011). Sotsialnyi zakhyst u sotsiologichnomu vymiri: monohrafiia [Social protection in the sociological dimension: Monograph]. Kyiv: IPK DSZU. 168 p. [in Ukrainian].
9. Туленков М. В. Соціальний захист у соціологічному вимірі: монографія / М. В. Туленков. – К.: ІПК ДСЗУ, 2011. – 168 с.
10. Tiuptia, L.T., Ivanova, I.B. (2004). Sotsialna robota (teoriia i praktyka): navch. posibnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv [Social work (theory and practice): Manual for students of higher education]. Kyiv. 408 p. [in Ukrainian].
10. Тюптя Л. Т. Соціальна робота (теорія і практика): навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л. Т. Тюптя, І. Б. Іванова. – К., 2004. – 408 с.